

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 76 (16138) ♦ 1999 чылдың октябрь 16, суббота ♦ Ат салган шагы ♦ Садар өртээ 2 рубль. 20.30

ЧАГААЛАР — сагыш-сеткил илерели

ЕЗУЛАЛ БОЛЗУН

Чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсанның Бун-Бадаргы дугайында романының маадирларынның бирээзи Хемчиктин Езуту-Чагырыкчы боорга, аңа хамаарыштыр чүве чугаалаарым албан апарды шыкшо. Ону ытпа-вас болзумза, аскак хой ирай бээр.

Чогуу архив ажилдакчызы Б. Монгуш, пенсионер Г. Канчыр-оол, Барын-Хемчиктин культура килдизинин эргелекчи А. Кояр, "Хемчиктин сылдызы" солунун редактору А. Бегзин-оол болгаш өске-даа улуска чугаалаарымга, чамдызын шин-на сеткил-биле деткир, ыңчал-за-даа бүдүрүпкени чок боордур. А үе манар эвес.

Мен Эрзинин Бай-Дага Сергей Ынаалайын авазын, Тес-Хемниң Ак-Эрикке турган, бодум акым Баян Бурбу болгаш өске-даа кижилерин чеден чылдарда Иволга дацаны-биле харылаштыр турдум. Мээң даалгам: кожуундан телефоннаптарга — Улан-Удэге, оон телефоннаптарга — кожуунче орук биледи садып каар. Ол улусту аэропортка чедирер, оон каттап алдыр, автобуска чедирер, ол-ла. Бодум "москвичлиги" болганымда, ында чүү боор. Арта-ла, чүгле чайын ыңай-бээр чоруур улус-ла болгай.

1980 чылда Кенден башкыны чаа аэропортка сөөлгү каттап көрген мен. Эртемден Дарыма Ондар, Мөндөле угам суглар башкыга бараан болуп, узун орукче (кайыыс-даа ону сөөлгүзү деп билбээ) үдөп турдулар. Ол дугайын Эрзинин Бай-Хөлге Артаа Чигит сугга чугаалай бээримге, Фина угбай алгыра-ла берди:

— Мээң акым-дыр, кады хой кадыр өстүвүс. Сөөлгү хүнеринге чедир аралажып келдимс. Уруглчу аарым боорумга, мени Иволга дацанында бодунуң бажыныга тургузуп алгаш эмнеп келген жиң. Сөөлүңде баргаш, он хире хонуп чорумда,

хенертен эм-тан ораап, билет садып бергеш, машиназы-биле мени аэропортка чедиргеш үдөп кагды. Каш хонганда, чок апарды. Оон бээр эмгээм кирбестээн-даа болза, акым сагыжымдан үнемес-тир.

Кенден-Суруң — Хемчиктин Езуту-Чагырыкчынын оглу. 1931 чылда оларның хөрөңгизин хавыргаш, ыңчангы Тес-Хемнин Бай-Дагаже шөлүпкөн. Ол черин чону ол Чагырыкчыны-даа, Кенден башкыны-даа утпааннар. Ол туржук, Езуту-Чагырыкчынын чевээңге (ону билер улус амдызында бар) оон төрөдери, чону даштан тургузуп каар болза дийип, ону Барын-Хемчикке дынадырын менден дилеп турдулар.

Кенден-Суруңун Кызылда Полина дээр уруунга ужуражып шыдавадим, а Теве-Хаяда Александр Чулдум дунмазынын 1992 чылдың март 18-теги "Шыңга" бижээң чүүлүн болгаш Монгуш Кенин-Лопсанның романын көөргө, Езуту биле Күскелдей уруг чок чораш, төрөдери-нин тос төлүн өстүргөн. Чүгле бо чижек безин Чагырыкчынын кайы хире кижизини бадтыкап турар. Бай-Дагың улуг назылг чону ону база утпаан. Ол туржук, Улан-Удэге өөренип турган аныктар Кенден башкыны база хундүлээр, ону орунукударына Эрзинден Анатолий Комбу, Валентина Эрчинчи сугларның көскү үлүү киригенин Бай-Дага өскөн дунмазы Александр Чулдум демги-ле солунга демдеглээн. Мен 1995 чылда "Кенден-Суруң лама дугайында ийи кожуундан бодалдар" деп чүүлүмге бичин тайылбыр берген болганымда, бо удаада моон-биле соксап кааш, ийи кожуунуң чону харылажы бээр дээринге идегеп каайн: Езуту-Чагырыкчыга езулал болзун.

Чооду КАРА-КУСКЕ,
Кызыл хоорай.

ЭМЧИНИҢ ХАРЫЫСАЛГА ЧОГУНДАН...

Бо берге үеде аарым дөг бак чүве чок-тур. Кижжи хөөкүй аарым-армыс болза, үе чеже-даа аар берге болза, ону кадык-ла чорза чайлыг тилеп үнөр арга бар деп бодалар мен.

Эрткен чылын уругларым иези хенертен аарып эгелээн. Суур эмчизинге шинчидеривиске "согур-шөйүндү" деп түннел үндүргөш, Шагаан-Арыгның кезер эмчизинге чедирер бижикти бижип берди. Ам канчаар машина-хөлгени боттары дилеп, тыптынар чүве дээрге, бүдүн хүнү дургу ай-дедир маинап, кандыг чолаачыларга барбадым дээр, херекке-даа албас, хаайыңга-даа хакпас боор чорду. Ол хамаанчок суурвун салбыр эмнегезинин

чолаачыныга чедип дилээримге, "Өвүр бадар херээм бар, шыдавас мен" дээш тоовады. Оон ол-бо маннап тургаш, анык чолаачы А. С. Дамчаа-биле дугуржуп алгаш, оон улуг ачы-дузазын алдывас.

Шагаан-Арыгга келдиривиске, уругларым иезин дораан кескен. Кезишкени соонда 8 хонганда, эмнегеден үндүр бижиткеш, аалымыска ээп чанып келдиривис. Ыңчалза-даа үр болбаанда кестирген чери аарып туруп берген. Ам база эмчиге чедирер апарга Маалдыр Данзынның машиназы-биле кожуунуң эмнегезинге чедиртип алдывас. Аарыгның катап кирген ужуру болза, кезишкени кылган анык эмчи, кескен черинде

тампоуну утуп каапкан болган-дыр! Ол-ла хевээр, анык эмчинин харысалга, дуржулга чогуңдан өм ээзи доктаамап аарым апарган.

Аарыг хоочурп кире бээр-ге-ле, машина дилеп падын бараар-дыр мен. Ындыг болза-даа, ак сеткилдиг, кижижиг, ажылыңга бердинген, эткен сөзүңге ээ болуп чоруур, алыскак-чиксек, чазы-чилби сеткил чок чолаачыларның ачызында өм ээзи уругларын өөртүп чору. Ындыгларга А. С. Дамчаа, С. М. Сержит, Б. С. Таргын, М. М. Данзын оларны хамаарыштырып, өг-бүлө мурунундан өөрүп четтиргенивисти илереттим.

Иңчат БУРБУ,
Ак-Туруг суур.

ДУЗАЛАЛ АЖЫЛ-АГЫЙ БОЛЗА...

Эрте-буруңгу бодалчылар безин аш-чемниң эм шына-рын болгаш ону шин ажылаарынын талазы-биле янзы-бүрү суртаал сүмелерни берип чорааннар. Шын чөмөниле дугайында эге билгилерни кижжи бүрүзүңүң билдире чугула деп бодалар мен.

Ыңчалза-даа акша-төгөрик үешаанда үмөйи турда, янзы-бүрү хоолдуң, амдан-сүүзүңүң аш-чемнер дугайында чугаа үндүрген ажим бар бе деп-даа бодалар бар чадавас. Ындыг болзажок, үешагың бергезинге торулбайн, боттарымыс мал-маганын туруп, бажынарарымыс чанында огород шөлдерин чогуңчалып, шин ажылап, оон хоолдуң аш-чем аймаан ап болуп бис. Тываларнын кол хереклээр чөмү эът болгаш янзы-бүрү арга-биле национал чаңчылды барымдаалап белеткээр кадырган, хаарган, быжырган далган аймаандан кылган чөмөр болуп турар.

Ногаа аймаандан кылган янзы-бүрү чөмөр кижинин организмизинге херек витаминнер-биле элбек. Ногааларнын бир кайгамчык шынары болза, кижинин аш-чөм чир хөөнүн илдепкей жидер аргалыг. Ногаалар эн чугула аш-чөм чүүлдеринин болгаш витамин-нерин берикчилери болу-рундан аңгыда, аш-чөмниң таарыштыркычы болгаш ыңчалза-даа акша-төгөрик үешаанда үмөйи турда, янзы-бүрү хоолдуң, амдан-сүүзүңүң аш-чөмнер дугайында чугаа үндүрген ажим бар бе деп-даа бодалар бар чадавас.

болузувса, организм суларап, янзы-бүрү аарыгларга таваржып болурун эмчилер бадмыккан. Ылаңгыра чаш организмниң өзүлдэинге багый салдырлыг. Уруглар сөөк аарып, деңзизи четпестеп, бүдүш-хевирин чедир сайзыравайн, угааны суларап, удууру баксырап, ханы четпестээр. Ындыг уруглар могаачал, караа четпес, школа программанын шингээдиш шыдавас болгаш бодун долгандыр чүү-даа бооп турарын сонуугравас болу бээр. Ыңчангаш, күзөңгич эвес бо аар саддар бистин ажы-төлүзүңүң ооп эртсин деп бодалар болузувса, өг-бүлө бурузу огородтуг, эмнегелер, уруглар садтары, интернаттар, школалар шупту боттары ногаа өстүрер дузалал ажил-агыйлыг болза, ыңчан кадыкшылды быжыглап ап турарымыстың бир хемчээн алганымыс ол деп бодал-ла аар силер.

Ажаалданы болгаш сугтатты шин ажылаар болза, ногааларны бүдүн чылдын херек-леринге четчир кылдыр өстү-рүп ап, курлавырлап болур. Капуста, картофель, огурец, помидор, морковь, свекла, репа, согуна, чеснок, чокчак-тараа дээш ышкаш ногаалар база аңгы-аңгы каттардан кылган варенье аймаа бистин чөм рационалууска кирген турар ужурулуг.

Ыңчалза-даа ногаа өстүреринден шүүтсүңгөш, оларны лапша, рожки, крупа чүүлдер-биле бүрүнү-биле солуза ажырбас деп бодалар кижилер база тургулаар. Ол шин эвес бодалашкын-дыр. Бир эвес хоолдуң витамининг чөмөр-нин чедир чивейн турар

болузувса, организм суларап, янзы-бүрү аарыгларга таваржып болурун эмчилер бадмыккан. Ылаңгыра чаш организмниң өзүлдэинге багый салдырлыг. Уруглар сөөк аарып, деңзизи четпестеп, бүдүш-хевирин чедир сайзыравайн, угааны суларап, удууру баксырап, ханы четпестээр. Ындыг уруглар могаачал, караа четпес, школа программанын шингээдиш шыдавас болгаш бодун долгандыр чүү-даа бооп турарын сонуугравас болу бээр. Ыңчангаш, күзөңгич эвес бо аар саддар бистин ажы-төлүзүңүң ооп эртсин деп бодалар болузувса, өг-бүлө бурузу огородтуг, эмнегелер, уруглар садтары, интернаттар, школалар шупту боттары ногаа өстүрер дузалал ажил-агыйлыг болза, ыңчан кадыкшылды быжыглап ап турарымыстың бир хемчээн алганымыс ол деп бодал-ла аар силер.

Айлаң МОНГУШ.

Бодал

ҮЕЗИ КЕЛБЭЭН БЕ?

Мөңгүн-оол Кужүгетович Очур Кызыл-Дагың Сукпак-Бажына төрүттүңген, хой ажы-толдуг өг-бүдүңнүң хеймер оглу. Оон аңа-иези Очур биле Долума школага өөренип көрбөөн, Кызыл-Дагың Сукпак-Бажы, Хая-Баары, улуг-биче Ооруглар ол ыңчаар чурттап, тараа тарып; мал өстүрүп амдырап чораан, аңа бөдүн араатар. Бөгүн олар бистин арываста чок.

"Өскүзүңден өлбөс" деп чугаа бар. Ол, шынап-ла, ыңдыг Мөңгүн-оол Кужүгетович Тээли ортумак школазын Чедишкенин дооскаш, Кызылдың ыңчангы көдээ ажил-агый техникумуң ветеринария салбырын доозуп, мал эмчизинин дипломун холга алгаш, өскөн-

төрээн Бай-Тайгазын чанып келдире ажилдар чер чок, улус четче болганындан, кожуунун, электрилгил харылаза черинин телефон болгаш радио дериг-херекселдеринин урелишкенин септээр электромонтер бооп ажилдай берген. Анык оолга эгезинде "Россия Федерациязынын алдарлыг харылаачымы" хөрөк демдектеринин эдилекчилери Иргит Бурунчапович Билчей болгаш Эвөөн Салчакович Дилак олар дузалажып, электромонтер кижинин чымыштыг болгаш онза харысалгалыг ажил-ижинге өөредип каан. Ол ышкаш, боду хой номчутунар болгаш билег мергежилин бот-өөредилге-биле доктаамап

бедидип келген болгаш ам-даа өөренип чоруур хевээр.

Мөңгүн-оол Кужүгетович бо ажылга ажилдаандан бээр үжен чылдар чоокшулап олурар. Ынча үениң дургу-зунда эки ажилдыг диртип, шанадып, мактадып келген болгаш, амгы хүннерде аныктарның хундүктелдиг башкызы дагыңың чымыштыг болгаш онза харысалгалыг ажил-ижинге өөредип каан. Ол ышкаш, боду хой номчутунар болгаш билег мергежилин бот-өөредилге-биле доктаамап

Салчак САРЫГ-ООЛ,
Бай-Тайга кожуун.

ХҮНЕЗИНИҢ БОДУҢ ХАРЫЫЛА

Кандыг-даа кижжи чорук хөрөк аайы-биле бир черге келгенде өөрүл-төрөлүнүн сол-орамын айтырып, чөдөрүн кызар боор чүве. Ыңчангаш машина-болгата олурарымың орук холозиниң күш-хүнезинин суктуңуп, мек-болоткениң алыры чугула.

Бажыңын тып чөдө бергени-нер төрөдөр өске чон-биле бир дөмей, акша-шалынның, пенсиянын үнүп турар шаа-биле саттыңып, боттарының амдыралыңга безин мелдүк-калдык чедип, харын-даа чедишпей олурарын утуп болбас. Кижиниң эн кол хереклели суг безин ортектиг болгай. Электри чыры-биле ажилдадып турар кудуктан суглазы дээш ай санында телевидио өреге бүрүзү төлөп турар болур ийи. Аш-чөм болгаш өске-даа хүнүң чугула хереклеп барааннарын ортектери хүндүн хүңе өзүл-ле турарын көрүп тур бис.

Амгы бо үеде чамдык төрөл

кижилер аалга келгенде, чангыс борбак хлеб безин чок, ол хиреде долдур дыгаан иштиг барбаларын үжөп, акшазын санап, таакпызын соруп орап боор-дур. Ша-ла мындыг байдалга Чадаана хоорайда чурттап олурар 70 харлыг пенсионер, хоочун башкы Долчун Чимбин таварышкан. "Бажыңга келген төрөдөргө иңг шайны куттум, оон өске чүңү салыр. Кирган кижжи болгаш адал-бышкак аартаан, оода чиптер чөмниң келген болза, боттары белеткеп алгаш айтканы-чөмнениң алырлар ийик" — деп, эне сеткилден хомуудап чугаалады.

Үе-шаг ыңчан барган чүвени канчаар. Аш-чөмни садып алгаш, боттарыңа чөмни белеткеп алырыңа багай чүү-даа чок деп бодалар мен. Маңаа хамаарыштыр сээң бодалың чүд, номчуку.

Шойдор ДҮВЕНДЕЙ.

МОСКВАГА УЖУРАЖЫЫШКЫН

РФ-тиң Чазааның Даргазы В. Путин Федерация Чөвүлелиниң бажыңын довискээрлерниң хоойлуудулга органиларының удурткучлары-биле ужурашкан, аңаа ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Ш. В. Кара-оол база киришкен.

Россия Федерациязынын субъектилеринин төп-биле чарып турар керээлери ылгалдарлыг бооп турарын В. Путин айткан. Россиянын 89 субъектинден 47 довискээр, оон иштинде Тыва Россиянын Чазаа-биле федеративтиг керээге амаг чедир ат салбаан. Владимир Путинниң бодалын эзугаар алырга, Федерациянын субъектилерин-биле керээлер, дугуржулгалар чарар практикадан чайлааш, харылааларны чангыс аай

стандартка тургузар, таарыштырар чангыс аай Россия хоойлуун тургузары чугула бооп турар. Федералдыг Орук фондуун дугурер дугайында РФ-тин Чазааның саналын довискээрлерниң төлээлери, оон иштинде Ш. Кара-оол деткивээ. Оон ужурунда РФ-тин Чазаа бодуун шиттирин эде көөр ужурга таварышкыш, ук ведомствону ам дээрзинде хевээр арттырыр, ыңчалза-даа фондуң бюджетин 5,5 млрд. рубльге кызгарарын

шиттирлээн. Чер-черде хүдээп ап тураа хоойлуларнын 20 хуузу РФ-тин Конституциязынга дүүпей турарын Юстиция яамызынын сайды Ю. Чайка деп деглээн. Россиянын эрге хоойлу үнезини чангыс аа болур ужуражуг деп сайы айткан.

Мындагы язылыг ужуражышкыны үш ай болгаш-ла бир удаа эрттирерин Владимир Путин саналаан.

Дина ОЮП

ТР-НИҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ 15-КИ СЕССИЯЗЫ

ТР-ниң Дээди Хуралынын 15-ки сессиязы бодунуң ажылын декабрь 19-та эгелээр. Депутаттар "Муниципалитет албанын дугайында", "ТР-ниң улустарынын төөгү-культура эртин-байлаан камгалаарынын болгаш ажылаарынын дугайында", "ТР-ниң күрүнө өңчүзүңгө

объектилерин муниципалитет өңчүзүңгө дамчыдып бээр болгаш муниципалитет өңчүзүңгө ТР-ниң күрүнө өңчүзүңгө дамчыдып бээр чурумун дугайында", "Күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларын дугайында", "Күрүнениң чер кадастрынын дугайында", "Чер тургузуунуң

дугайында", "ТР-ге референду дугайында", "ТР-нин Хоолузуңга өскерилгелер кийри дугайында" болгаш өске-д хоойлу телевиделдер чугаалажып көөр. Сессия бодунуң ажылын 9.00 шакы эгелээр.

Бистин корр.

БЕДИК ШАННАЛДАР-БИЛЕ

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактың Чарлын эзугаар көдээ ажил-агыйга ачы-хавыязы болгаш хой чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш республиканың көдээ ажил-агыйнын муракчыларын шаңнаан.

Тыва Республиканың Ордени-биле:

Мөңгүн-Тайга кожуунда "Мөген-Бүрен" совхозтун хойжузу Хемер-оол Иргитович КОИГАРАЖАПТЫ.

Тыва Республиканың "Шылгараңгай күш-ажыл дөш" медалы-биле:

Талды кожуунда "Революциянын чалбыжы" совхозта хову бригадир Григорий Николаевич МАЛЫЦЕВТИ шаңнаан.

"Тыва Республиканың алдарлыг малчыны" хүндүлүг аттарны:

Тес-Хем кожуунда Х. Чургуй-оол аттыг совхозтун хойжузу Ким Хулерович БАРАНААГА;

Эрзин кожуунда "Чаа орук" кооператив бүдүрүлгезинин хойжузу Михаил Даржаевич ДАМБАГА;

Каа-Хем кожуунда "Каа-Хем" көдээ ажил-агый кооператив бүдүрүлгезинин бызаа ажаакчызы Галина Васильевна ГОРИЛОВАГА;

Барын-Хемчик кожуунда "Алды-Булак" көдээ ажил-агый кооператив бүдүрүлгезинин хойжузу Юрий Саржапиевич ХОМУШКУГА;

Чөөн-Хемчик кожуунда "Кызыл-Чыраа" совхозтун хойжузу Бокан-оол Докпакович ОНДАРГА;

Бай-Тайга кожуунда "Кызыл-Даг" көдээ ажил-агый каттажышынын хойжузу Саидыжан Комбуевич ХЕРЕКЕККЕ;

Сүт-Хөл кожуунда "Сүт-Хөл" ассоциациязынын

хойжузу Арбай-оол Доржуевич ОЦДАРГА тыыскаан.

"Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйнын алдарлыг ажилдакчызы" хүндүлүг аттарны:

Чеди-Хөл кожуунда "Ак-Тал" көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинде тракторист Николай Донгакович БАДЫШЫ;

Республиканың үнүштер камгалаар станциязында агроном — баш удур көрүкчү Галина Александровна КРЮЧКОВАГА;

Кызыл кожуунда "Кызыл" куш фабриказынын инженер Хөктүг-оол Шаңмакович ХОВАЛЫГА тыыскаан.

Тыва Республиканың Президентизинин Хүндүлүг бижикти-биле:

"Тыва автоорук" эргеле-тиник техниктиг хайгараа килдизинин кол специалист Омак Оюпович БИЧЕ-ООЛДУ шаңнаан.

"Транстудуг" корпорацияны "Сибирь көвүрүг" АН-нин Красноярскиде салбырының № 7 көвүрүг отрядының эптекти Петр Иванович КОСТЕНЕВИЧПИ;

Тыва Республиканың Президентизинин Хүндүлүг бижикти-биле:

"Тыва автоорук" эргеле-тиник техниктиг хайгараа килдизинин кол специалист Омак Оюпович БИЧЕ-ООЛДУ шаңнаан.

"Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы" хүндүлүг аттарны:

"Көдээ тудуг" КХН-нин кол инженер Виктор Анатольевич ГАЛАЙКОГА;

"Көдээ тудуг" КХН-ниң дашчылар бригадир Кувискаал Канчыр-оолович ООРЖАККА;

МЭ № 14 АН-нин начальниги Владимир Васильевич ЦЫМБАЛЖИКОГА тыыскаан.

Тыва Республиканың Президентизинин Хүндүлүг бижикти-биле:

"Көдээ тудуг" КХЭ-ге тудугчу Леонид Николаевич БЕРНИКОВТУ шаңнаан.

ҮНДҮРҮГ БАЖЫҢЫ

Тыва Арат Республиказының Россия Федерациязынын составына эки тура-биле каттышканындан бээр 55 чылоюнга утуштур октябрын 8-те Кызыл хоорайнын аэропортке баар оруунуң талазында Московская кудумчузунда 8 дугаарлыг чаа бажына хоорайнын Ундүрүг бажының б. байрыг аядышкыны болган.

Оон мурунда бо 4 кат чаа бажың Ажаалга банкызын

хамааржыр турган. Бөгүнде ол бажыңны РФ-тин Ундүрүглер болгаш чылдалар яамызынын удуртулганы Кызыл хоорайнын ундүрүг инспекциязына садып берген. Бо чымыг, чырык, чаа туттуңган бажында ам хоорайнын ундүрүг инспекциязынын 125 ажилдакчы ажилдап турар.

Оон байрыг аядышкынынга ТР-нин Чазаак баштыңнын оралакчызы В. Ш. Оюн байыр чедирин,

чүве чугаалааш, ТР-ниң Президентизинин байыр чедирген бижин номчаар. РФ-тиң Ундүрүглер болгаш чылдалар яамызынын Тыва Республикада эргелединин удуртулганы, Кызыл хоорай чыгыргазынын төлээлери аядышкынын хүндүлүг аалчылары, киржикчилери болганнар.

Бистин корр.

Байыр чедиришикчинери

РФ-тин составыга Тыванын каттышканын 55 чылын таварыштыр Тыва Республиканын Президентизинге болгаш республиканын чогулган байыр чедирген албан кижилери

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН УДУРТУКЧУЛАРЫНДАН:
РФ-тин Президентизи Б. И. Ельцин, РФ-тин Чазанын Даргазы В. В. Путин, РФ-тин Федералдыг Хуралынын Федерация Чөвүленин Даргазы Е. С. Стров, РФ-тин Федералдыг Хуралынын Куруне Думазынын Даргазы Г. И. Селезнев.
ФЕДЕРАЛДЫГ ЯМЫЛАР БОЛГАН ВЕДОМСТВОЛАР УДУРТУКЧУЛАРЫНДАН:
РФ-тин Хамааты камгалал, онза байдалдар херектеринин болгаш бойдуз халаптарын уржуктары чайладыр яамынын сайыды С. К. Шойгу, РФ-тин Даштык херектер яамынын сайыды И. Иванов, монополияга удур политика болгаш сайгарлыкчыларын деткий талазы-биле РФ-тин сайыды И. А. Южанов, РФ-тин Кадик камгалал яамынын сайыды, РМЭА-нын корреспондент-кежигуну, профессор О. Л. Шевченко, РФ-тин Экономика сайыды А. Г. Шоповалов, РФ-тин

Атомнуг энергия талазы-биле сайыды Е. О. Адамов, РФ-тин Федерация болгаш националар херектеринин талазы-биле сайыды В. Михайлов, РФ-тин Көдээ ажил-агы болгаш аш-чем яамынын сайыды А. В. Гордеев, РФ-тин Юстиция сайыды Ю. Чайко, РФ-тин Эрте болгаш технологиялар яамынын сайыды М. П. Кириличинков, РФ-тин Күш-культура, спорт болгаш туризм яамынын сайыды Б. В. Исановиченко, РФ-тин Соугу чүк херектеринин талазы-биле куруне комитетинин даргазы В. В. Гоман, РФ-тин Транспорт яамынын сайыды С. Франк, РФ-тин Салдыг яамынын сайыды М. Е. Фродок.
ФЕДЕРАЛДЫГ ӨСКЕ СТРУКТУРАЛАРЫНДАН:
РФ-тин Федералдыг айыл чок чорук албанын директору Н. Патрушев, ПХИФА-нын чингине директору В. Матюжин, Россиянын Федералдыг агаар транспорт албанын директору В. И. Ан-

дреев, РХПФ-нин даргазы М. В. Шамаков, хөмүр-лаш үлетпүрүнүн талазы-биле комитеттин удуртукчузу А. Г. Саламатин.
КУРУНЕ ДУМАЗЫНЫН ДЕПУТАТТАРЫНДАН:
РФ-тин ФХ-нин Куруне Думазынын депутаты Г. А. Салчак, Куруне Думазынын федерация болгаш девискээр политиказынын херектеринин комитетинин даргазы Л. А. Исановиченко.
РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН СУБЪЕКТИЛЕРИНИН УДУРТУКЧУЛАРЫНДАН:
Москва хоорайнын мэри Ю. М. Лужков, Санкт-Петербург хоорайнын губернатору В. А. Яковлев, Новосибирск областын чыгыр даргазы В. П. Мухом, Новосибирск областын парламент даргазы Леонид, Томск областын губернатору, девискээрлер аразынын «Сибирь дугуржулгалы» ассоциациянын даргазы В. М. Кресс, Томск областын Куруне Думазынын даргазы Б. Мальцев, Красноярск крайнын Хоойлудулга хуралынын дар-

газы Усс, Воронеж областын чыгыр даргазы И. М. Шобанов, Пермь областын губернатору Б. В. Игумов, РФ-тин Күш-культура, спорт болгаш туризм сайыды Б. В. Исановиченко, Астрахань областын губернатору Выборнов, Воронеж областын Думазынын даргазы А. С. Голушов, Алтай Республиканын Куруне хуралынын Эл-Курултай даргазы Д. И. Тобанов, Саратов областын губернатору Аяков.
ЭЛЧИНТЕРДЕП:
РФ-тин Моолда элчини Н. В. Павлов, Моолдун РФ-те элчини Ц. Дугерашинин.
ДЕЛЕГЕЙ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНЫН УДУРТУКЧУЛАРЫНДАН:
Делегейин Кадик камгалалын Европада девискээр аайы-биле бюрозунун консултантызы, доктор А. Громыко, Россиянын Сумо үреш федерациязынын президентизи, Сумога Европа эвилелинин оралакчы президентизи Б. М. Антонов.
ШЕРИГ НАЧАЛНИКТЕРИНИН:

РФ-тин ИХЯ-нын иштиги шериглеринин Сибирь округунун командьлакчызы, генерал-лейтенант Н. В. Новак, РФ-тин Хамааты камгалал, онза байдалдар херектеринин болгаш бойдуз халаптарын уржуктары чайладыр яамынын сайыды Н. И. Локтионов, РФ-тин ФКА-нын Забайкалье девискээр эргеленин начальниги, генерал-лейтенант М. Г. Валов, Сибиринин шериг округунун командьлакчызынын оралакчызы, генерал-лейтенант А. И. Стародумов.
ШАЖЫП-ЧУДУЛГА АЖЫДАКЧЫЛАРЫНДАН:
Улан-Удэ хоорайдан Еши Лодой Ринпоче, Россиянын Богданов чанчыл Санхизе, Пандито Камбы лама Дамба Аюшеев.
РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗАК СТРУКТУРАЗЫНЫН УДУРТУКЧУЛАРЫНДАН:
Россия Президентизинин чанында Тыва Республиканын доктаамал төлээзинин хүдээлгезин күсөдип турар О. О. Чөлбон, РФ-тин Сан-хөө яамызынын ТР талазы-биле Фе-

дералдыг казначей эргеленин удуртукчузу Е. Ф. Кок-оол, ТР-нин ИХЯ-нын сайыды С. С. Б. Монгуш.
НИИТИЛЕД БОЛГАН ПОЛИТИКТИГ КАТТЫЖЫННЫННАРДАН:
Куруне Думазынын депутаты, армия генералы, «Улусчу эрге-чагырга болгаш күш-ажыл эвилели» деп вийти Россиянын политиказынын ийитиле шимээшинин удуртукчузу А. И. Николаев, Россиянын Улустар Ассамблеязынын күсөкчи даргазы Ч. Д. Б. Ондар.
ӨСКЕ СТРУКТУРАЛАРЫН УДУРТУКЧУЛАРЫНДАН:
Красноярскиде курунене педагогика университетинин ректору Н. И. Дроздов, Чөөн Сибиринин Кааилы эргеленин начальнигинин оралакчызынын албан-күдээлгезин күсөдип турар В. Г. Калинов, Россия Федерациязынын Президентизинин Кол контроль эргеленин Чөөн Сибирь инспекциязынын начальниги Н. П. Худух, «Сибирь үлетпүр сервис» ХАН-нын чингине директору И. М. Зуга.

НОРУУГАЛЫН ХУНУН-БИЛЕ!
Мээн думан Орус-оол Омек Бай-Тал ортумак школазынын 8-жи класында өөренип турар. Бывак думан октябрь 16-да төрүттүнген. Апаа байыр чедирип олур мен. Апаа чугаазын диннап, эки өөрөн думан. Угаанын болуп өзөринге бузурээр мен **Убазы Аржаан болгаш Кызылда төрөлдөрдөн.**

А. С. ПУШКИН
Кажан сени амдырал мегелесе, Хараадава, аарышкынын хараадава. Сүзүк чок хүн, муңчулбайн суларар ал! Сүлделиг хүн албан эглир, бузуреп көр!
Алыс чүрээм келир өйже шымнывткан. Амгы үе, арга-даа чок кударанчыг. Элдеп-эзин чүү-даа болза, эскет чокка элеш кынныр. Эскет чокка элеш кынгаш, эчизинде эргим ышкаш сагындырар. **Мария НАКСЫЛ очулдуруп.**

ОЛЧА-ОМААМ ОВААЛАНГАН
Он айнын эгезинде эяс хүнде Ок-боому ончаланып, хынап көрдүм. Адым база аажок семис. Арбай хооруп, беткекеним. Күдүрээлиг, хүнээректиг Күжүр хөлүм сагындырды. Казбегин элериңкеш, Канчал анаа дүрген чедейи. Арм, Өвүр талазында Анчы, динчи мурнапты бе? Ынчалза-даа черим делгем Ынаштыг, бузурелиг. Кара-Хөлге челе бергеш, Канчаар ону кайгаар болдум: Сарыг ышта салдырашкан. Сыра ышта салдырашкан. Хөөрес мен хой чоным Хөлүм менээ хайырлаан-даа. Боо уну изири турду Водум база мөгүдээр мен. Артын, ишти мөөрүктөрдө, Анчылар адып кээрге, Кулак уюк девиденчиг. Кускуннажып, кийгыржыр бис. Чеди, сес-ле хонганымда Чемак, ченим доозулган. Хангай арттын оруу-биле Хай көрүмөйи чорупкан мен. У-Шынаа суурундан Увүкеним орук киска Олча-омаам — «чимчак-алдын» Овааланган, дужаап турдум. **Дукер ТӨМҮР-ООЛ. Кызыл, 1963 чыл.**

ДЕННЕП КӨРҮНЕР

1999 чылдын үшкү кварталында амдырал-чурттаарынын эргежок чугула чүүлери Тыва Республикада бир кижиге онааштыр алдыга, ортумаа-биле 1046,7 рубль, бирги кварталга деннеэрге, 4,1 хуу өскөн.

Амдырал-чурттаарынын эргежок чугула чүүлери. июльда — 1068,0 рубль, августта — 1045,5 рубль, сентябрда — 1026,4 рубль болуп турган. Картофель, чимис, кат, өскө-даа продукт өртектери чингээрге, амдырал-чурттаарынын адакмы кемчээ-

	1	2	3	4	5
Эр кижилер (16-59 хар)	696,78	293,35	123,57	47,30	1161,01
Хөрээжен чөм (16-54)	593,16	349,53	123,57	47,30	1113,56
Пенсионерлер	544,77	267,29	101,61	—	913,67
Уруглар (0-6 хар)	520,37	165,38	87,87	—	773,62
Уруглар (7-15 хар)	758,92	219,63	88,74	—	1067,29

Таймлыр: Бирги көзөнекте — аш-чем өртөз, ийинги көзөнекте — аш-чем эвес бараннар, үшкү көзөнекте — ачы-дуза чедирилгезинин, дерткү

көзөнекте — үндүргүлер болгаш албан санажыр өскө-даа төлөвлөр, бешки көзөнекте — амдырал-чурттаарынын адакмы кемчээли.

ДАҢ АДАР, ХҮН ҮНЕР-ЛЕ...

Ранса Бора-Холуйовна Куулар Чөөн-Хемчик кожунунун «Хорум-Даг» колхозунун төрүүр хой калдарчызы, анык малчыны. Ол август айда болган малчынарнын республика чөвүлел хуралына келген делегаттарнын эң-не аныла болган.

Оон мал калдарган стажы эвээш-даа болза, кара ажилга практика кырында арга-дуржулганын үдүлү, малды кажан, кандык үеде каячар ажаарын алыс шыны-биле чугаалап оранында эскердим. Малчынар ажи-тозу черде ындыг, кара чажында мал деп чүвени таныыр, ажыны билр болгаш анаа хамаарылгазы, чугаага ажилгаш сөс-домаа безин өскөлөрдөн бир ылгалдыг. Мал ажылынын дугайында чугаалап бээрге, ындазында өдетке малы, оон ажаалда-хайгаарлы чайгаар-ла каракка чурутунуу келер.

Ачазы чок болган соонда бүдүн колдан хойну болу-нун адыкче кылдыр хүлээнип алган. Ранса амгы үеде дузалакчы калдарчызы, алызында келир үеде кады чурттаар эжи Ян-оол Алексеевич Монгуш-биле чакын хоюн Хен-Аддырга онча-менди чайлагалгакан. Эрткен кыжын олар төрүүр 100 башка онааштыр 110 хураганын камгалал ап, кыргызда үезинде 1 хой-

агынын үстүндө удуртуп олурар дарга-бошкаларын деткимче, дузазы чокка черле хөржөк дээрзи билдингир. Ылангы сизингири билгеш, ону ынай-бээр сөөртүп чедирер үеде техника кончуг чугула хереглеттинеер алаар. «А кола-ла чүве ашка-көпөөккө, кывар-чаар материалга үез, ооу кончуг» — деп, малчын хомуадын илеретти. Эки шагда болза сизин кылган улустун нарыдын хаап бээр, ам оода малчынарга кандыг ирги дээрзин база сонуурган айтырган мен. Наряд ажаар мааначок, шалын дескнз-биле ишенип турар, ындыг-даа болза малчынарга далган, тарааны шоодайы-биле берип, өскө-даа чөмө-верни четчир шаа-биле үлөп турарын диннапты. Уенин агымы чеже-даа өскрилзе, малчын кижини амдыралы, ажилгаш хөрээ да адар, хүн үнер ол-ла хөвээр чагысы аай чоруп олар дээрзин база катан демделгезе эки. Эртеги саада соонда малды тускай калдарчылар өт-карып үндүрер, а аалда аркан улус өдетке ажилды кылыр, көдээ амдырал мындыг хевирлиг чүве-ле болгай. Ам мырынай күс

дүжүп, оыт-сигенин бажы карарып, ынаш-даштык будук-бүрүлери база бир онзагай өнүнче шилчээр. А бо үе келирге, малчыннын сагыш-сеткили уламан саймаарап эгелээр. Шынап-ла, анаа көрүп олурар харык кайда боор. Соок кышка удур амдыгааштан бетлеккен, мал-маганын кажак-хоразынын септелге ажилдарын, кыштагынын өдөк-өлчээнин оваалай бөлүп эгелей бербес болза хөржөк.
А эң-не кол чүүл — мал чөмөчинин курлавырын кыштактарже сөөртүп чедиреринин талазы-биле машина-техника тыптыгарынын айтыры бар. Ваза ол ыш-как сарааттаан сизге өл-чайктын, өрт-халапты болдурбазынын кемчези серемчелгеле алыр. Во талазы-биле малчын болган соонда анык-даа, арга-дуржулгалыг хоочун-даа кижиге болугу улуг харыс салганы онаарын болгаш аал-оранын, кады-кожаларына чагыш-тумен хүн бүрүдө бээр апаар. «Серемчеле хорамча чок» деп үлөгер донактын уктаглан дозу-даа моон болуп чадап чок.
Чимисаа МОНГУШ. Биштиң көрр.

Көдээнин хөөннери

Тыванын көдээ ишчелери, хоочун болгаш анык спортчулары бо хүннерде аар чидиргеге таварышкан: куруненин болгаш хөй-нигитинин ажылын кылды чораян хоочун спортчу Николай Кудеевич Бегзи 1999 чылдын октябрь 12-де аар аарыгдан — рактан мөчээр. Н. К. Бегзи 1932 чылдын январь 12-де Чаа-Хөлде Ак-Туругуну Кара-Сурга малчын арат Бегзини өг-бүлөсинин баштайгы төл бооп төрүттүнгөн. 1941-1950 чылдарда Ак-Туруг, Чаа-Хөл, Шагаан-Арыг школаларында өөренип, ортумак эртемини чедип алган. 1950 чылда Тыванын көдээ ажил-агыг техникамунага киргеш, мал эмицизи болган. 1954-1956 чылдарда шериг албанын эрттирген. Оон соолунде Чаа-Хөл кожунга мал эмицизи болуп, башкылар ажилдаан. 1957-1960 чылдарда комсомолдун Чаа-Хөл райкомунун бирги секретары турган. 1960-1964 чылдарда Новосибирскинде дээди

Николай Кудеевич БЕГЗИ

партшколанын өөренип дооскаш, СЭКП Тыва обкомунун инструкторуна, кадрлар секторунун эргелекчилик ажилдаан Хол бөмбүүнүн талазы-биле спорт мастери Николай Бегзини республиканын Спорт болгаш күш-культура комитетинин даргазына депшишти. Ол албан-дужаалга турган үезинде Тывага спортту хөгжүдеринге улуг үлүүн кийрген, хол бөмбүүнүн талазы-биле республика болгаш девискээр чегрелиг хөй маргыдаларга боду кырып, чедишкенинги онаан.

УРУГЛАР ХЕВИ

«ТӨӨГҮЗҮ, ӨЦПЕРН, ДЕМДЕКТЕРИ» деп ажылды культура ажилдакчызы Марта Олеговна Сивилби 1980 чылдан бээр чымын бижин эгелээр. Ында чаш кижиниң хевинден чөнүк кижиниң хевинге чедир шунту 8 ачгы хевирин таймлырап турар. Во темага хамыраштыр лекцияларын Педагогтук билиглер бедидер институтка куретарга каш катал номчаан. Радио, телевиденинде дамчыдылгаларын өрттирген. Во удаада М. О. Сивилби-дин ном кылдыр үндүреринге бетлеккен турар ажылында бичин уруглар хевинге тураскааткан көзөөн бистиң солуунуң номчукчуларына сонуураттымыс.

Тыва чаштарын тонуң бүгүдөгө чачыл болган чангыс аай хевир-биле бижип, даарап турган. Оон ылгаыр демдектери дээр-ле турар моюндүрүү, солагай талакы хөрээ мугур кылдыр хевирлеп кескени, дашты хойуну он талазинче кедери, үш-дөрт өөктүг боору. Чаштын мага-бодунун хостуг өзөринге таарымчалыг болуң дээр тоңуу эгезинде кур чокка кедер чораян. Оон аныгда, бо назында кур онзагай ажык чок. А кажан олар доругуп өзүп келгенде, ада-незинге ажил-агы айы-биле дузалап турар апарганда, хой калдарда, бизаа, анай ытчып-тутчурда курну куржанып, оон ажынын көрүп турар алаар.

Уруглар хойунуңа хүнезин, кандыг-бир херек чүүлдерин сул алдыр. Өске талазында, эрги шагдан хал, ламалар курну камгалалдыр бир демдээ кылдыр санап чораян. Олар кижиги үш сүнезинин дээр чораян. Даштын сүнезин кижини хай-

Езу-чаңчылдарымыс

Уш харлыыңа чедир уругларнын оол, кызы хевинден ылгаттынамас. Оларны каасталганында харын ылгал болур. Кыс уруг бир харлаптарга-ла кулактарын тутээр. 3-5 харлыындан эгелеп дээр-бек хевирлиг бөдүүн мөңгүн сиргаларны кедирер. Ону 13-14 харлыыңа чедир, кыс апаргыже кедер. Оон соонда авазы уруунга элзэн каш чараш кылдыр каастап, чараштып каан сиргаларны беллекке бээр. Өгленгиче чедир кыстар бөдүүн билектерни база кедип берер. А оол кижиге сырга кедирери ужурут-калыг. Бир эвес өгүн уруг-дары артпас, доктаава болза, бичин оол төрүттүнүп келирге, азаткерден астыктырып, амы-тыннин камгалал артырыры-биле чангыс кулаанга сирганы кедирер.

Тыва кижиниң аакы-чачы-даа, көтөн хөви-даа, каасталгалары-даа колдуунда бөдүүн болур. Амдыралга байдалынын адыл, түрөңгизинин сайы-биле эвес, а сагып чоруур езу-чаңчылдарынын сайы-чиңдыг. Уруг азы оол үш харлаптарга улуг дөргүл-төрдөрдүн чымыл, байырлыг байдалга уругунун бажыны хылбыктаар. Кыс уругунун чажынын кыдындын каш-ла дүктү кезер. Оон чажын чангыс кындүр өрээш, үш янызы өгүнүг. Боошкун-биле бооп бээр. Воошкун база уругну багай чүүлдерден камгалаар деп санап турган. Оолдун бажын долгандыр чүдээш, чушуку-зунга артырып каан дүктөрин чангыс чаш кылдыр өрүп каар, ону көжөгө дээр. Кежөгезин көк азы кара өнүгү удазин-биле бооп бээр. Эр кижилерге тааржыр өнөр ол турган. Кежөгөлээри дээрже оол кижиге ат тыпсырыннын ийикпе азы оон азында ат адаан езулал-биле холбашкан болур дээрин улустун тоолдарындан билдингир. Ол езулал үе-үдүңгү езулалы бооп турар, мырынай төрөл бөдүк тургузуу турдала эгелээр хире. Ону Тыванын девискээринде даш көжөлөрдө кежөгелиг чуруктар бадыткап турар. Бичангаш бай-шылдыгы, ат-алдарын өг-бүлөлеринин эр улугу кежөгени эрте-бурунгу үеде эдилеп чораян деп түнөп болур. Яды кижилер чүлге чирбээш кестиреп алдыр турган. Бичан үш харлаан бичин кижинин даштыкы омур-хевирин (оол азы кызы) амдыралда байдалын көргүзө бээр онзагай демдек тыптып кээр. А маньжур династиязынын тургузунганынын соонда, шунту арттарга кежөгө эдилээр албан апарган. Ол дээрже чаа чыгырдага улуг, бичин чокка чыгыртып турарынын демдээ болу берген.

Уруглар хевинин бир онзагай чүүлү — идик. Уруг үнөп, ийи-бирлеп баяп эгелей бээрге, бо-пук даарап бээр. Уругун эң-не баштайгы кедер иди ол. Ук ышкак кылды бир яныз ийи кезек кидистен ону даараар. Боуптунун уну дискек хире боор. Оол уругун азы кыс уругунун болуу деп ылгал турбас. Ону чучак деп хөйлө-биле азы кур чок тон-биле кедер. Боупк соонда биче идик даарап бээр. Ону улуг кижинин иди-биле

Тыванын көдээ ишчелери, хоочун болгаш анык спортчулары бо хүннерде аар чидиргеге таварышкан: куруненин болгаш хөй-нигитинин ажылын кылды чораян хоочун спортчу Николай Кудеевич Бегзи 1999 чылдын октябрь 12-де аар аарыгдан — рактан мөчээр. Н. К. Бегзи 1932 чылдын январь 12-де Чаа-Хөлде Ак-Туругуну Кара-Сурга малчын арат Бегзини өг-бүлөсинин баштайгы төл бооп төрүттүнгөн. 1941-1950 чылдарда Ак-Туруг, Чаа-Хөл, Шагаан-Арыг школаларында өөренип, ортумак эртемини чедип алган. 1950 чылда Тыванын көдээ ажил-агыг техникамунага киргеш, мал эмицизи болган. 1954-1956 чылдарда шериг албанын эрттирген. Оон соолунде Чаа-Хөл кожунга мал эмицизи болуп, башкылар ажилдаан. 1957-1960 чылдарда комсомолдун Чаа-Хөл райкомунун бирги секретары турган. 1960-1964 чылдарда Новосибирскинде дээди

Бөлүк эштери. Улуг-Хем кожунунун Арыг-Бажы ортумак школанын 50 чыл оюнга тураскааткан байырдал 1999 чылдын октябрь 22-де 10 шакта болур. Доозукчулары болгаш ажилдап чораян башкыларын чалап тур.

Оргкомитет. Күш-культура, спорт болгаш туризм талазы-биле Тыва Республиканын куруне комитети күш-ажылдын, спорттук хоочуну, республиканын хол бөмбүүнүн каш дакпыр чемпиону **Николай Кудеевич БЕГЗИНИН** үр арааш мөчээни-биле холбаштыр өг-бүлөсинге, чок кижилеринге ханы кажыдалы илередип тур.

Владимир КАРА-САЛ

КҮСКҮ ХӨӨННЕР

1. КҮС
Арбай чөпүгү күскү үе
Алар хевин кедип алды.
Сарыг черде чогаалчылар,
Сааттангаш туруп берди.
...
2. КУРУК ЧАЙЫ
Курук чай дүжүп келди.
Кундук сирттеп кулбурады.
Шарлан-хад хурергештин,
Чаактарын будуп алды.

Куу куштар дүнзэн черге
Куспак чуруп, салдап тур сен.
Чайгы шагда чаглак болган.
Чаян-кежин сактып чор мен.
...
4. ХӨПӨ
Күзүм биле бистер ийи,
Күзүрүмүг хөнеде бис.
Дуруаалар хөлдөр дилеп,
Тулааларын ээн каапты.

Келир чазын эеп келир,
Херик чүгүгү чараш куштар,
Тайга-сынга торулбайн
Дапилээлеп эки чорунар.
...
Эки үем, эрчим күзүм
Солчуп келир өйм манап
Эриним хордан, арым чырык
Сөөлүн бодап, манап аар мен.

Кадык болуулунар

"ЧЕДЕРГЕ" ДЫШТАНЫЫЛАМ

Тыяныч "Чедер" курорту чыдаан чычме улам сайзырап
орар. Кийинки үеде база ажылдар анарганын соонда,
анда чыда 2500 ажык кижиди дыштанып, кадык акжактын
турар анарган.
...
Чекертер олуртур чалдарны
белеткеп эгелээр деп тур бис.
Агаарга дыштанып олурар
хөлегели олурар черлер
(беседкалар) херек. Черле
нитизи-биле чугаалаарга,
чаагайжыдылгага хамаарыштыр
кылдыр ажылдарымыс
бо күзүн биле келир чазын
шуут эмгек. Девискээрни-
виске улус кылаштар чаагыл
орукчугаштар база кылдыр
апаар. Тускай эртемниг сэдчи
кижини ажилга хүлээп алдым.
Кады сүмележип, кылдыр
ажылдарымыс планнап тур
бис.

беле. Күш-культура, сула
шимчээшкннер улуг ролду
ойнап турар. Тускай тренажер
залы бар.
Бистин курорт Россияда
кара чангыс курорт бооп
турар. Ол хары угда үш
эмнээшкнни берип турар.
...
52 кижиди доктаамал, 20
кижи түр ажылда. Бөгүнде
биске терапевт эмчи херек.
Уш чыл ишинде 15 терапевт
эмчи солусту. Түр када ажыл-
даар улус кеди чоң доор-дур,
ам доктаамал маңаа кээп
чурттап, ажылдар эмчи дилеп
тур бис. Бир нарын айтырып
— спецалистерге чаагайжы-
ды туттунган бажыңнар херек.
Он аал чурттаар бажыңны
турдун план бар. Ол бүдө бээр
болза, кандыг-даа мерге-
жиктиг шырак кадрларны
ажылче чалап болур ийик бис.
Оларнын ажы-төлүгө урулар
сады, ойнаар шөлчүгөштер
база херек апаар. Ол бүгүнү
курорт девискээринден шала
озалааш черге турдарын өөр-
нин көрүп тур бис.
...
Дыштанып нутеканын
майору Серен-Дажы Чамыян,
сан-хөө ажилдакчысы Домуа
Дамдын болгаш өскөлдер-даа
хамааржыр.
Школа коллективни мал-

болур деп дыштаным ийи
ирги бис?
— Акша-шалың талазы-биле
берге байдалды өөренип
көрөш, дыштанып, эмнедир
күзелдиг кижилерге таарым-
чалың бодал, мал-маган, эът
чем, тараа-быда-биле, кат,
ногаа, чимис-биле санажип
болурун шийтирлээң бис.
Колхоз, совхоз директорлары
эмнедип, дыштаныр дээр
ажылчынарынчыл мал-
маганын чүдүрүп эккеп,
бистин-биле дугуржугаларны
чарарыңче кыйгырып тур бис.
...
— Сөөк-даяк, чүстөр, ижин-
хырын, херек, тыныш аарыг-
ларын, хол, бут бастыңнаста-
таанда, муңчу араанда эм-
недип кээп турар. Оон ангыда
кеш, нерв аарыгларыңа база
дыка дузалыг. Эң-не солун
чүлү — хөлдө, оңк малга-
жында кешти аныксыдар
шынар бар. Кадык болуруңаң
ангыда анык, чараш болуруң
ким күзөөс боор. "Чедер"
курортка кээп дыштанып,
кадыңар экэйдип, анык,
чараш болуруңарны күзөп,
"Шын" солунун бүгү
номучуларын база бүгү чангыс
чер-чурттууларыңды чалап тур
бис.

Светлана БАЛЧЫР.

АРЫГЛААШКЫН - САДЫГЛААШКЫН ЭВЕС

Сөөлүгү үеде тыва чоң ылаңын анык-өскөн үениң өскерленгениден ийине буддизмге
чүдүп, лама башкыларга ном номчудуп аларыңдан аңгыда, хамнарга барып турары
чажыт өнес. Тыяда "Дүңгүр" нити-делениден аңгыда, Делегейде хамнарың диниг
эртинеши аттың адилекчилик, төөгү эртемнериниң доктору М. Б.-Х. Кенин-Лопсан 1998
чыдың июль 24-те Тыва Республикасында тыва хамнарының "Тос дээр" тоңчукчун хам
чүдүгө организацианың устанын Россиянын болгаш Тыва Республиканың Юстиция
яммазына бадылаткан тургускан. Чаа тургустунган организацианың ажал, амь-
дыралыңды дугайында билип алары-биле бистин корреспондентимис ук нити-делдиг
даргазы Николай ООРЖАК-биле журажып чугаалашкан.

— Мооң мурунуда чангыс
черге ажилдан турган-на
болгаш өнер, "Дүңгүр" хам-
нар нити-делениден аңгы-
лаанын турар чыдаганын
чүдөп, Николай Муңзук-
онич?

— "Дүңгүр" биле чаа
ажыттыганын нити-делдериниң
аразында ылгай чүдө хойлу
езугаар бадылааныңдан чүдө.
Өске талазы-биле шупту
домей, Ак-Довуракта "Сол-
агы ээрен", Эрзинде "Күзүңгү
ээрен", Кызылда "Дүңгүр"
база "Тос дээр" хамнар нити-
делериниң дилээр чонун
эргезип тур. Озу чок хам боң
ажык-кончаа сүрүп келген-дир
деп билип алары чугула.

— (Каттыргаш). Чер-
черлерде ындаг чакпыл
хамнар тыптып, чоң мегелеп,
олардан хой акша-төгериң,
аыш-чем, алгы-кеш ап-чип,
эвээш-биче сунган арагазын
чооголап чоруулар бар
дээрзин бис дыңнап, билип
турар бис. Бичангаш ко-
жуунарже удаа-дараа сурга-
чылап үнүп, хам чыттыг улус-
ка бузуревезин суртаалдап
турар бис. Хам киж бурзуу
ажылдап турар черинден
шыңзылга бижиктиг болур.
Бичангаш кандыг-бир хам
кижини чалап алгаш,
эпноксумайн шыңзылга
көргүзерин дилээр чонун
эргезип тур. Озу чок хам боң
ажык-кончаа сүрүп келген-дир
деп билип алары чугула.

— (Каттыргаш). Чер-
черлерде ындаг чакпыл
хамнар тыптып, чоң мегелеп,
олардан хой акша-төгериң,
аыш-чем, алгы-кеш ап-чип,
эвээш-биче сунган арагазын
чооголап чоруулар бар
дээрзин бис дыңнап, билип
турар бис. Бичангаш ко-
жуунарже удаа-дараа сурга-
чылап үнүп, хам чыттыг улус-
ка бузуревезин суртаалдап
турар бис. Хам киж бурзуу
ажылдап турар черинден
шыңзылга бижиктиг болур.

— Хамнарыңдын ылаң-
ымыгүр, саагадла дымчын
келген боор бе азы аная
өөренип ан база болур бе?
— Хам киж бурзуу эр-
теминг болза эки. Хамык
хойлу-дурмуң билди, шупту
айтырылгарга харылап шы-
даар кылдыр ан. Чүдө дызе:
чоң эртем-билеги болгай. А
каран көрүңүр ким-даа
өөрөтпөс, ол ызыгуур, салга
дамчып келир. Өскээр
чугаалаарга, чайгаар бүткен
салым-чаян болур.

— Кузунгүңүң ажымы чүү
чүдөс. Хам киж бурзуу ону
көрүп болур бе?
— Ол айтырыгны кайы
хамнаачокка харылавыс
ужуруг чүдө. Ол бурунгу
хамнарың ажылап чораны

— Хамнарыңдын ылаң-
ымыгүр, саагадла дымчын
келген боор бе азы аная
өөренип ан база болур бе?
— Хам киж бурзуу эр-
теминг болза эки. Хамык
хойлу-дурмуң билди, шупту
айтырылгарга харылап шы-
даар кылдыр ан. Чүдө дызе:
чоң эртем-билеги болгай. А
каран көрүңүр ким-даа
өөрөтпөс, ол ызыгуур, салга
дамчып келир. Өскээр
чугаалаарга, чайгаар бүткен
салым-чаян болур.

— Кузунгүңүң ажымы чүү
чүдөс. Хам киж бурзуу ону
көрүп болур бе?
— Ол айтырыгны кайы
хамнаачокка харылавыс
ужуруг чүдө. Ол бурунгу
хамнарың ажылап чораны

— Ол айтырыгны кайы
хамнаачокка харылавыс
ужуруг чүдө. Ол бурунгу
хамнарың ажылап чораны

— Ол айтырыгны кайы
хамнаачокка харылавыс
ужуруг чүдө. Ол бурунгу
хамнарың ажылап чораны

— Ол айтырыгны кайы
хамнаачокка харылавыс
ужуруг чүдө. Ол бурунгу
хамнарың ажылап чораны

— Ол айтырыгны кайы
хамнаачокка харылавыс
ужуруг чүдө. Ол бурунгу
хамнарың ажылап чораны

— Ол айтырыгны кайы
хамнаачокка харылавыс
ужуруг чүдө. Ол бурунгу
хамнарың ажылап чораны

— Ол айтырыгны кайы
хамнаачокка харылавыс
ужуруг чүдө. Ол бурунгу
хамнарың ажылап чораны

— Ол айтырыгны кайы
хамнаачокка харылавыс
ужуруг чүдө. Ол бурунгу
хамнарың ажылап чораны

— Ол айтырыгны кайы
хамнаачокка харылавыс
ужуруг чүдө. Ол бурунгу
хамнарың ажылап чораны

— Ол айтырыгны кайы
хамнаачокка харылавыс
ужуруг чүдө. Ол бурунгу
хамнарың ажылап чораны

— Ол айтырыгны кайы
хамнаачокка харылавыс
ужуруг чүдө. Ол бурунгу
хамнарың ажылап чораны

— Ол айтырыгны кайы
хамнаачокка харылавыс
ужуруг чүдө. Ол бурунгу
хамнарың ажылап чораны

— Ол айтырыгны кайы
хамнаачокка харылавыс
ужуруг чүдө. Ол бурунгу
хамнарың ажылап чораны

— Ол айтырыгны кайы
хамнаачокка харылавыс
ужуруг чүдө. Ол бурунгу
хамнарың ажылап чораны

— Ол айтырыгны кайы
хамнаачокка харылавыс
ужуруг чүдө. Ол бурунгу
хамнарың ажылап чораны

— Ол айтырыгны кайы
хамнаачокка харылавыс
ужуруг чүдө. Ол бурунгу
хамнарың ажылап чораны

— Ол айтырыгны кайы
хамнаачокка харылавыс
ужуруг чүдө. Ол бурунгу
хамнарың ажылап чораны

Езулуг шын сеткили-биле чонунга
бараан болуп чоруур хамнар аарыг-
аржык, хай-бачыттан баш удур
камгалап шыдаар.

Урана БАЗЫР-ООЛ
чугаалашкан.

ӨРТЕКТЕР

Россиянын Статистика
агентилелиниң сөөлгү
медээзин езуугаар аларга, бо
чылдын август айда Россия
Федерациязынга хергелел
барааннарын өртектериниң
өзүлдеи 1,2 хуу болган (Чыл
эезинден август айга чедир
29,5 хуу турган). Чүгө август
айда аыш-чем барааннарын
өртөө 0,5 хуу, аыш-чемге
хамаарышпас барааннарын
— 2,4, чоңга төлөвилериг ачы-
дуза чедеринин тарифте-
ри—1,9 хуу өскөн.
Агентилелиниң биле аларга,
өртектер өзүлдези Тыва
Республикада, Калмык
Республикада болгаш Тула,
Курск областтарда 4,0-дан 5,2
хуу өскөн.
Нити Россияда быдаалар
болгаш бобы культураларын
өртөө август айда 25,5
хуу, далган өртөө 20 хуу
өскөн. Ооң-биле кады хоюг-
чигириниң өртөө 4 хуу,
бананнарын—2,1, чаа
ажааган /капустаны—38,1
хуу чедир кызырылган. Аыш-
чемге хамаарышпас бараан-
нардан бенин өртөө 20,2 хуу
өскөн бобы турар.
("Экономика и жизнь"
солундан).

ЭКОЛОГТУГ КИЖИЗИДАЛГЕНИ —

Эрзинниң Кызыл-Сылдыс
ортумак школы республикада
"Экологтуг кижизидилгени
— өөреникчилерге" деп
углаанышкын-биле ажилдап
турар. Бичангаш ол талазы-
биле декаданы чылдың-на
эрттирип, Убса-Нур ийги-
лаажының ажилдакчылары
база эртемден Светлана
Курбатскаяга удурткан топ-
биле быжыг харылааны тулуп
келген. Төрүн черинин каас-
чараш чурумалдыг черлерин
тырттырып, хол-биле-даа
чураш, Москвада Экология
төвүнчө чорудуп турарлар.
Тоску классчы Артышмаа
Дугалын Экология дугайында
чогадыгга кожуунга бирги
черни алганын канчап
демдегелес боор.
Школада база бир онзагай,
солун ажил — туризм.
Сылдыс школының өөреник-
чилери үш-дөрт чыл улай
туристичи слеттарга киржин.

Школа амыдыралы

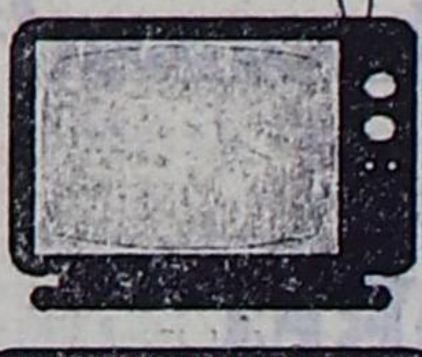
маганын тулуп, картофель
болгаш өске-даа ногаа аймаан
тарааш, ажаап алган.
Септелег талазы-биле ажил-
агы эргелекчи Александр
Дүдүпүн удуртулгазы-биле
техжилчынар Саяна Ханды,
Тамара Шойжун болгаш
өскөлдер-даа ак сеткилдиг
ажылдап турар. Школаның
анык директору Мария
Серебрил, өөредилге эрге-
лекчи Наталья Даваа,
классан дашкаар ажалдар
талазы-биле организатор
башкы Нонна Каланзын база
башкыларын уйгу-дыш чок
чогаадыкчы ажил-чоруду-
лазын түңнелинде Кызыл-
Сылдыс ортумак школызы
бирги категориянын школызы
болуп, кожуунда дээрле
ажылдыларын бирээзи деп
санадып турар.

ЭКОЛОГТУГ КИЖИЗИДАЛГЕНИ —

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРГЕ
кожуунга тилекчи болганнар
Сөөлгү ийи чылда школа
доосканнарын 47-48 хуузу
дээди болгаш тускай ортумак
өөредилге черлеринче өөренип
кирген.
Манаа башкылар Зоя Дөдек,
Чаймаа Борбак-оол, Ноозун
Бууд, Татьяна Бамы, Хүреш-
оол Дөдек, Зоя Содунам,
Дээкей Кыргыс оларнын
кирген үлүг-хуузу улуг
дээрзи билиндир Башкы
Хүреш-оол Дөдек школа
музейин тургускан. Бнда
бурунгу тыва эдилдерини,
эки турачыларын, суурнуң
хүндүлүг кижилериниң
төөгүзүн дөлгезин ук
суурнуң чоңу, аалчылар-даа
улуг сонургал-биле көрүп
турар.
Эртемнер аайы-биле каби-
неттер үениң негелдезинге
дүүштүр дериттинген. Шко-
ланың өөреникчилери эколо-
гия, туризм, спорт, уран чүүл.

Дойныч ДАМБА-ХУУРАК.

ОКТАБРЬ 18 - ТЕН 24 - КЕ ЧЕДИР

Генералдын октябрь 18

ОРТ
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.20 "Делегейни дескиндр 80 хонук".

17.00 "Уштун чүрээ", уран-чечен фильм.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.15 "Дургедеткен дуза".

Вторник октябрь 19

ОРТ
6.00 ЭРТЕНГИНИН МЕНДИЗИ-БИЛЕ.
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 "Ынакшылдын нүүрү-биле", т/с.

15.20 "Делегейни дескиндр 80 хонук".
15.45 Чүү-даа бооп болур!
16.00 "Даг ээзи", м/с.

Среда октябрь 20

ОРТ
6.00 ЭРТЕНГИНИН МЕНДИЗИ-БИЛЕ.
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 "Ынакшылдын нүүрү-биле", т/с.

сериясы.
14.00 "Өлүмнүг "Булли", барымдаалык детектив.
14.30 "Кады" деп программа.

Четверг октябрь 21

ОРТ
6.00 ЭРТЕНГИНИН МЕНДИЗИ-БИЛЕ.
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 "Де Граншанның өг-бүлөсүнүн чажыды".

15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.20 "Делегейни дескиндр 80 хонук".
15.45 "Сезам кудумчу".

Пятница октябрь 22

ОРТ
6.00 ЭРТЕНГИНИН МЕНДИЗИ-БИЛЕ.
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 "Де Граншанның өг-бүлөсүнүн чажыды", 2-ги сериясы.

15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.20 "Делегейни дескиндр 80 хонук".
15.45 "Уду билээ".

Суббота октябрь 23

ОРТ
8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 Лама созу.
8.30 Хуу библиотеке.

14.45 Орус музей.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.10 "Даг чурттуг кижиги".

Воскресенье октябрь 24

ОРТ
8.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.10 Россияга бараан болуп тур мен!

11.40 Ойва-ла, ынак гармонум!
12.10 "Туттурбаан — оор эвес", уран-чечен фильм.

"РОССИЯ"
19.30 "Өлүм директориясы", уран-чечен фильм.
20.25 "Белый полугай" клуб.
21.00 МЕДЭЭЛЕР.

00.15 — 00.45 МЕДЭЭЛЕР.
"РОССИЯ"
6.30 — 9.20 ЭРТЕНГИНИН МЕНДИЗИ-БИЛЕ, Россия!

Жозефина"
20.45 Тамчыктыг удунар, чаштар!
21.00 УЕ.
21.50 "Томас Крауннун бузурушкуну".

"Наполеон дег канчаар өлүп болурул?"
00.20 — 00.50 МЕДЭЭЛЕР.
"РОССИЯ"
6.30 — 9.20 ЭРТЕНГИНИН МЕНДИЗИ-БИЛЕ.

"РОССИЯ"
6.30 — 9.20 ЭРТЕНГИНИН МЕНДИЗИ-БИЛЕ.
7.00, 8.00, 9.00 МЕДЭЭЛЕР.
8.15 — 8.29 Дежурный кезек.

уран-чечен фильм.
00.00 — 01.45 Бут бөмбүү Россиянын чемпионаты.
"РОССИЯ"
8.00 Мультифильм.

22.50 "Отель" Леонид Яромзниктин шоузу
23.35 Бут бөмбүүнүн допчулары.
00.10 — 01.50 "Манхэттен" уран-чечен фильм.

"РОССИЯ"
19.30 "Өлүм директориясы", уран-чечен фильм.
20.25 "Белый полугай" клуб.
21.00 МЕДЭЭЛЕР.

14.10 "Антонелла", т/с.
15.05 "Черлик элчи", т/с.
16.00 Диван кырында садыг.
16.30 Мультифильм.

кадыкшыл.
9.30 "Арена — спорт", т/ж.
10.00 Гомеопатия болгаш кадыкшыл.

кадыкшыл.
13.00 МЕДЭЭЛЕР.
13.20 Ийи рояль.
14.05 "Антонелла", т/с.

14.10 "Антонелла", т/с.
15.10 "Черлик элчи", т/с.
16.00 Диван кырында садыг.
16.30 Мультифильм.

14.00 Урмас Отт Евгений Матвеев-биле.
15.00 Ток-шоу.
16.05 "Астерикстин ужуралдары".

13.20 Парламент шагы
14.10 "Эрги квартира"
15.10 Дириг амыттаннар дугайында чуугалар.

7.40 Криминал.
7.50 Акша айтыры.
8.00 БӨГҮН.
8.15 Мультифильм.

21.45 "Сегиржим алышкын", уран-чечен фильм.
00.25 "Чон билип алыксап турар".
00.45 Дежурный кезек.

17.00 МЕДЭЭЛЕР.
17.20 Суурга.
"ТЫВА"
18.10 Кижилер болгаш салымнар.

02.35 — 02.50 Диван кырында садыг.
7.00 БӨГҮН.
7.40 Дуза.

00.25 "Чон билип алыксап турар".
00.45 Дежурный кезек.
01.00 МЕДЭЭЛЕР.

19.55 "Аншлаг" болгаш К. 21.00 МЕДЭЭЛЕР.
21.45 "Ужуралдарга уткуштур", уран-чечен фильм (АКШ).

8.00 "Ушкүзү артык эвес" уран-чечен фильм.
9.15 Мультифильм.
9.30 Камгала албаны.

14.30 Телеюк.
15.00 Байяр шивээнин дугайында.
16.00 БӨГҮН.
16.30 "Супергерл", т/с.

кудумчулар", т/с.
10.00 БӨГҮН.
10.20 "Сансет Бичиге ынакшыл болгаш оон чажыттары", т/с.

17.00 МЕДЭЭЛЕР.
17.20 Суурга.
"ТЫВА"
18.15 МЕДЭЭЛЕР.

12.25 "Эрги телевизор"
14.00 БӨГҮН.
14.30 Хүннү маалдыры.
15.05 "Илби-шидилег ужуралдар".

00.25 "Чон билип алыксап турар".
00.45 Дежурный кезек.
01.00 МЕДЭЭЛЕР.

12.20 "Фитиль"
12.35 Байяр шивээнин дугайында.
13.30 Жванецкий олчаз.

8.00 "Ушкүзү артык эвес" уран-чечен фильм.
9.15 Мультифильм.
9.30 Камгала албаны.

23.00 БӨГҮН.
23.40 Хүннү маалдыры.
00.00 — 00.50 Антропология.
ТВ ЦЕНТР
12.00 БОЛУУШКУННАР.

20.35 "Бузук фонарьларлыг кудумчулар", т/с.
21.34 Орус даглар.
22.05 "Бут бөмбүү" клуб.
22.35 Мергежили — репортер.

10.00 НАСТРОЕНИЕ.
12.00 БОЛУУШКУННАР.
13.45 Петровка, 38.
14.00 "Күүсеттимес даалга", т/с.

23.00 БӨГҮН.
23.40 Хүннү маалдыры.
00.00 — 00.50 Антропология.
ТВ ЦЕНТР
10.00 НАСТРОЕНИЕ.

11.05 "Катрин Кураж", 1-ги сериясы.
12.00 БӨГҮН.
12.25 "Эрги телевизор"
14.00 БӨГҮН.

12.20 "Фитиль"
12.35 Байяр шивээнин дугайында.
13.30 Жванецкий олчаз.

15.00 БОЛУУШКУННАР
20.35 Мультифильм.
21.10 "Ийнстер", детектив.
22.40 Тускый папка.

12.05 "Ле-го-го"
17.00 Алды МЕДЭЭ.
17.05 "Чангыс ада", уран-чечен фильм.

18.15 "Даг ээзи", м/с.
19.00 "Графиня де Монсоро", т/с.
03.20 Петровка, 38.
03.30 "Күүсеттимес даалга", т/с.

19.00 Алды МЕДЭЭЛЕР.
19.30 "Бөдүүн Мария", т/с.
21.10 "Уенин аян-чоруктары", т/с.

11.00 Хүннү-не
13.00 Алды МЕДЭЭЛЕР.
14.00 "Алиеза болгаш дүшке кирер тажы", т/с.

04.25 — 07.07 "Чээрбинг вест", уран-чечен фильм.
12.20 Мультифильм.
12.50 "Конак", комедия.

04.25 — 07.07 "Чээрбинг вест", уран-чечен фильм.
12.20 Мультифильм.
12.50 "Конак", комедия.

04.25 — 07.07 "Чээрбинг вест", уран-чечен фильм.
12.20 Мультифильм.
12.50 "Конак", комедия.

ШЫН
Кизил хоорай, Красноярская, 100, индекс 667000.
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Маадир-оол Калчан, Алданкыс Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек
РЕДАКЦИОННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; кол редакторунун оралакчысы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82.
Солун келбейн барганда даразында телефоннарже доглар: 3-11-94, 3-57-92
КИЛДИСТЕР: Нитизил-педитиктиг килдис — 3-39-15
Медээлер албаны — 3-34-98, Букастерия — 3-11-16
АГАР САНЫВЫС № 40703810400600010000 КБ "Тувакредит", ИИН-1701008165; коор сч 30101810600000000729 БИК 049304729
Солун Россия Федерациязынын Парлада болгаш массалыг информация чөсөктеринин талазы-биле хоолажуудулазгынын чорудулазгыга контроль болгаш буртукелдини Тыва девискээр эргелетине буртукелтинген
Буртукелтирген дугаары — Т 00007
Солунда парламенттин материалдарин авторларинин бодалары редакциянын туружы-биле дүшпейн барып болур. Айттыгын саннасы болгаш өске даа фактылары диннадылары эвеш авторлар боттары харылаар.